

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 342. 26

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ

Магновський Ігор Йосифович,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри професійних та спеціальних дисциплін
(Херсонський факультет Одеського державного університету
внутрішніх справ, м. Херсон, Україна)

Стаття присвячена розгляду конституційно-правових особливостей забезпечення територіальної цілісності держави України. З огляду сучасності у правовому аспекті висвітлюється проблематика територіальної цілісності України. Акцентовано увагу на єдності та цілісності державної території як базової конституційної засади територіальної цілісності держави. Зосереджено увагу автора на статтях Основного Закону України та інших нормативно-правових актах, що стосуються територіальної цілісності держави. Розкрито розуміння та особливості припустимості застосування сецесії на сучасному етапі. Сформульовано відповідні рекомендації щодо дієвого вирішення проблеми забезпечення територіальної цілісності України.

Ключові слова: територіальна цілісність, державна цілісність, територіальний устрій, анексія, сецесія.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСНОСТИ УКРАИНЫ

Магновский Игорь Иосифович,
кандидат юридических наук, доцент,
начальник кафедры профессиональных и специальных дисциплин
(Херсонский факультет Одесского государственного университета
внутренних дел, г. Херсон, Украина)

Статья посвящена рассмотрению конституционно-правовых особенностей обеспечения территориальной целостности государства Украина. С учётом современности в правовом аспекте освещается проблематика территориальной целостности Украины. Акцентируется внимание на единстве и целостности государственной территории как базовой конституционной основы территориальной целостности государства. Сосредоточено внимание автора на статьях Основного Закона Украины и других нормативно-правовых актах, касающихся территориальной целостности государства. Раскрыто понимание и особенности допустимости применения сецессии на современном этапе. Сформулированы соответствующие рекомендации по действенному решению проблемы обеспечения территориальной целостности Украины.

Ключевые слова: территориальная целостность, государственная целостность, территориальное устройство, аннексия, сецессия.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL PECULIARITIES FOR THE ENSURING THE
TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE**Magnovskyi Igor Yosyfovych,**candidate of law sciences, Associate Professor,
head of the department of professional and special subjects
(Kherson Faculty of Odessa State University of Internal
Affairs, Kherson, Ukraine)

The article deals with the constitutional and legal peculiarities for the ensuring the territorial integrity of Ukraine. According to the up-to-date circumstances the problems of territorial integrity of Ukraine are being highlighted in the legal aspect. The attention is focused on the unity and integrity of the state territory as the basic constitutional principles of territorial integrity. However, modern military-political threats violate this principle that is manifested in the external aggression on Ukraine by the Russian Federation and the annexation the Autonomous Republic of Crimea, the state administrative unit of the unitary Ukraine, and inspiration separatist movement in many regions of Ukraine, which led to armed confrontation in Luhansk and Donetsk regions. In this regard there is an urgent need to secure the territorial integrity of Ukraine at the present stage of researching the international relations and constitutional and legal principles. The author emphasizes on the articles of the Constitution of Ukraine and other legal acts concerning territorial integrity. It is also revealed the understanding and peculiarities of application the admissibility of secession today. It is stated that the constitutional and legal peculiarities ensuring the territorial integrity of Ukraine are an integral part of the legal mechanism to ensure the territorial integrity of the state. This mechanism consists of the constitutional and legal guarantees of unity, territorial integrity and inviolability of Ukrainian territory along with the legitimate and constitutionally regulated procedure concerning the changes of the state border. Appropriate recommendations as to the problem of effective ensuring the territorial integrity of Ukraine are formulated.

Key words: territorial integrity, national unity, territorial structure, annexation, secession.

Актуальність теми, постановка проблеми. Визначаючи основні засади територіального устрою України, Конституція України від 28 червня 1996 року у статті 132 встановлює, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [1]. Тому територіальна цілісність України включає у себе базову засаду конституційного визначення територіального устрою – єдність та цілісність державної території. Єдність території означає взаємозв'язок між її складовими – адміністративно-територіальними одиницями. Спираючись на цю засаду, держава забезпечує єдність шляхом визначення спільних зовнішніх кордонів, які окреслюють територію держави, а також внутрішню інтеграцію адміністративно-територіальних одиниць. Проте, сучасні військово-політичні загрози порушують дану засаду, що проявляється у зовнішній агресії щодо України з боку Російської Федерації, анексії цією державою унікальної адміністративно-територіальної одиниці унітарної української держави – Автономної Республіки Крим та інспірації сепаратистського руху у багатьох областях України, що призвело до збройного протистояння у Луганській та Донецькій областях. Дані обставини порушують другу задекларовану конституційну

засаду територіального устрою України – цілісність державної території. Саме ця проблема є важливим і актуальним напрямом досліджень правових основ територіальної цілісності України в умовах побудови демократичних основ державотворення та забезпечення міжнародної безпеки у Європі загалом.

Стан наукової розробки проблеми, виділення невирішених проблем. Останнім часом територіальна цілісність як конституційно-правовий і державно-політичний феномен набула неабиякої актуальності у дослідженнях науковців, що призвело до різних тлумачень та дефініційної ерозії даної категорії. Останнім часом ряд дослідників як Р. В. Алямкін, В. І. Волова, В. Л. Зьолка, Д. С. Зоренко, М. І. Кабачинський, О. В. Лісничук, М. В. Остроухов, М. А. Рубашенко, О. В. Стогова, І. О. Умнова, Т. С. Цимбрівський та інші присвятили свої праці дослідженню проблем забезпечення територіальної цілісності України, розглядається світова судова практика щодо забезпечення територіальної цілісності інших держав тощо. Проте, на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин конституційно-правові засади забезпечення територіальної цілісності України є недостатньо дослідженими, особливо враховуючи збройне вторгнення на українську територію та динаміку сепаратистських рухів в окремих областях.

Метою даного дослідження є характеристика конституційно-правових особливостей забезпечення територіальної цілісності України. Завданням даної статті виступає формування рекомендацій правового забезпечення захисту територіальної цілісності України в умовах зовнішньої військової агресії.

Конституція України як її Основний Закон є нормативно-правовим актом, який формує систему територіального устрою України та виступає імперативним правовим інструментом, що визначає цілісність і недоторканість (стаття 2) систему територіального устрою України (ст.ст. 132, 133) та змін кордонів України (стаття 73). Так, стаття 73 встановлює, що виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Всупереч цьому навесні 2014 року в умовах збройного вторгнення та під силовим тиском й шляхом фальсифікацій результатів голосування Автономна Республіка Крим була відокремлена від території України та у подальшому включена до складу держави-агресора – Російської Федерації. Порухення конституційних норм України та іншого законодавства, а також порушення норм міжнародного права не дає підстав Україні та цивілізованим країнам світу визнати дану анексію правомірною. Подібні намагання держави-агресора – Російської Федерації були інспіровані у тимчасово окупованих територіях частин Луганської і Донецької областей у рамках проведення неконституційних референдумів, проте навіть держава-агресор офіційно їх не визнала. Отже, правомірність подібних референдумів була б можлива лише за результатами проведення всеукраїнських референдумів, згідно статті 73 Конституції України від 28 червня 1996 року. Будь-які інші заходи суперечать законодавству України і фактично порушують територіальну цілісність держави.

На погляд О. В. Лісничука, апеляція до непорушності вже існуючого кордону супроводжувалася високою мірою умовності – на момент прийняття Конституції багатокілометрові відрізки кордону України з такими сусідами, як Росія, Білорусь, Молдова, Румунія не були делімітовані та демарковані. О. В. Лісничук констатує, що у тексті Основного закону «територіальна цілісність» ще кілька разів використовується, у більшості випадків виступаючи в смисловій парі з поняттям суверенітет. Окремо він згадує статтю 17, де захист територіальної цілісності називається однією з «найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу», а також статтю 157, що забороняє зміни Конституції в ряді випадків, серед яких і той, коли вони можуть бути спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Кримінальний кодекс України в ч.2 ст. 110 передбачає покарання за «посягання на територіальну цілісність і недоторканність

України» [2, с. 67]. На перший погляд може здатися, що назва ст. 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» вказує на «територіальну цілісність України» і якусь невизначену «недоторканність України», однак погоджуємось із М. А. Рубашенко у тому, що загальноприйняте розуміння недоторканності певної держави як територіальної недоторканності вказує на те, що ст. 110 КК призначена охороняти саме цілісність і недоторканність території України [3, с. 223]. Власне, через законодавство, через юридичний дискурс закріплюється значення територіальної цілісності як якості, що потребує охорони і має охоронятися в обов'язковому порядку [2, с. 67].

На наше переконання дані властивості базуються на таких основоположних юридичних основах, як принципи територіальної цілісності. У зв'язку з цим доцільно навести визначення поняття принципів територіальної цілісності.

У процесі аналізу поняття принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів Т. С. Цимбрівський визначив загальні і спеціальні ознаки принципів. Серед загальних ознак принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів зазначений автор виділяє універсальність, імперативність, загальновизнаність. Натомість спеціальні ознаки принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів не лише розкривають суть їх загальних ознак, але й детермінуються функціями, покладеними на ці принципи. Юридичний зміст принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів передбачає як зобов'язуючі, так і забороняючі норми. Разом з тим, на думку Т. С. Цимбрівського, в межах подібної класифікації нормативних приписів цих принципів допускається окрема категорія уповноважуючих норм (наприклад, право на територіальну цілісність) [4, с. 275]. У цьому контексті слід наголосити, що на наш погляд даний принцип виражає суб'єктивне право на територіальну цілісність. Необхідно зазначити, що територіальна цілісність тісно пов'язана із конституційно-правовими основами державної цілісності.

Заслуговує на увагу висновок І. О. Умнові про те, що тлумачення державної цілісності дає підставу включати в його зміст єдність системи державної влади, територіальну цілісність, а також єдність конституційно-правової системи. Таким чином, зміст поняття «державна цілісність» розчиняється у системі інших принципів. Видається більш правильним розуміти державну цілісність як якісну характеристику державності, яка відображатиме рівень її розвитку [5, с. 108].

Аналогічний підхід до розкриття досліджуваного явища використовував і Д. А. Ковачев. Аналізуючи зарубіжні конституції, він вибудовує таку систему гарантій цілісності держав: гарантії територіальної цілісності; гарантії цілісності конституційної системи; гарантії субординації діяльності державних органів та місцевих органів влади; гарантії виконання рішень центральних органів на всій території держави [6, с. 234].

Інше дослідження даної категорії наводить В. І. Червонюк: «Цілісність держави – властивість, що характеризує наявність стійких взаємозв'язків між громадянами і державою, єдність влади на всій її (держави) території і територіальну цілісність. Цілісність держави характеризують два аспекти: єдність (цілісність) державної влади, що означає наявність єдиної централізованої влади, розпорядження якої мають однакову силу на всій території країни без будь-яких обмежень; територіальну єдність (цілісність). Воно визначається багатьма складовими: єдністю економічного і правового простору; спільністю традицій і культури народу, що населяє дану територію» [7, с. 394]. Отже, слід констатувати, що державна цілісність виступає більш широким поняттям ніж територіальна цілісність і остання є складовим елементом державної цілісності, де територіальна цілісність виступає у першу чергу зовнішнім конституційно-правовим забезпеченням державної цілісності.

У цьому контексті Т. С. Цимбрівський зазначає, що якісною характеристикою нормативного змісту принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів слід вважати об'єкт та суб'єкти принципів. Наприклад, у контексті дослідження суб'єктів принципу територіальної цілісності виявлено, що склад суб'єктів цього принципу залежить від характеру його нормативних приписів (забороняючий, зобов'язуючий, уповноважуючий) [8, с. 59]. Об'єктом територіальної цілісності, безсумнівно, виступає територія держави.

Проте, слід погодитись із Р. В. Алямкіним у тому, що правова природа території не завжди дозволяє визначити порядок її використання, тому при класифікації було також враховано правовий режим території. Правовий режим державної території визначається на основі національного права, однак територія держави може мати і подвійний правовий режим, що формується, у тому числі, нормами міжнародного права (зокрема, режимами кондомініуму, сервітуту, оренди) [9, с. 10]. Подібні форми правового режиму утворилися внаслідок компромісних рішень щодо територіальних спорів між державами-претендентами на території. Але здебільшого вони сформувались у період до створення світової організації координації запобігання військовим конфліктам після Другої світової війни – Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН).

Характерним є те, що на сьогодні, загальний ареал значень територіальної цілісності як одного із визначальних знаків дискурсу національних інтересів України фокусується у двох основних напрямках: у першому – «територіальна цілісність» набуває значень, близьких до тих, що позначаються як «непорушність кордону»; у другому – «територіальна цілісність» передбачає значення, близькі до «територіальної єдності». Утім, є всі підстави говорити, що вони перетинаються, оскільки порушення територіальної єдності можуть призвести до змін політичних, адміністративних і, власне, державних кордонів. У свою чергу, зміни конфігурації кордонів можуть викликати внутрішньо територіальні розколи [2, с. 69].

У літературі зазначається: «...цілісність – це узагальнена характеристика об'єкта, що володіє складною внутрішньою структурою. Поняття цілісності виражає інтегрованість, самодостатність, автономність цього об'єкта, пов'язану з його внутрішньою активністю» [10, с. 3]. У свою чергу, недоторканність є багатограним поняттям, що застосовується відносно різних об'єктів (територія, представники влади, людина та її здоров'я, житло, власність, кореспонденція тощо). Але, як правильно відмічає О. Є. Кутафін, незалежно від об'єкта, недоторканність є завжди певним станом захищеності від будь-яких посягань зі сторони, а також заборона вчиняти певні дії [11, с. 5]. Статусно недоторканність території України – це стан захищеності території України від будь-яких посягань (у тому числі й спрямованих на забезпечення однієї з основних конституційно-правових засад – цілісність). Статус території України як недоторканної не припиняється і не змінюється тоді, коли певний суб'єкт порушує цей стан. Оскільки виключні суверенні права на територію (у т.ч. право змінювати межі території України) належить Українському народу, то всі інші суб'єкти – окремі фізичні особи (громадяни України, іноземці чи особи без громадянства), групи осіб (у т.ч. транснаціональні), державні органи та іноземні держави (чи їх об'єднання) зобов'язані утримуватися від посягань на це право [12, с. 225].

З огляду на це, слід констатувати, що конституційно визначені основи територіальної цілісності України, які були порушені з анексією Автономної Республіки Крим у березні 2014 року, не змінюють статусу цих територій щодо норм міжнародного права. Як зазначає І. О. Мамонтов, незмінність даного статусу підкріплюється у першу чергу системою укладених російсько-українських договорів [13, с. 284], невизнання

світовим співтовариством даного акту анексії, котрий суперечить Конституції України та міжнародним принципам і нормам.

Територіальна цілісність та політична незалежність є категоріями, які сьогодні покладені в основу існуючої міжнародної системи, а Статут ООН проголошує, що держави – члени міжнародного співтовариства повинні «утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або використання сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави» [14]. Водночас Статут ООН не запровадив системи гарантування територіальної цілісності на рівні міжнародного співтовариства. Незважаючи на те, що було створено систему колективної безпеки, центром якої стала Рада Безпеки ООН, її ефективність часто нівелюється правом вето постійних членів [15, с. 98], зокрема Російської Федерації.

Незважаючи на це, російські науковці наголошують, що «...будь-яке порушення територіальної цілісності не може бути визнано правомірним спочатку. Територія держави не повинна бути об'єктом військової окупації, що стала результатом застосування сили в порушення положень Статуту ООН. Територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою у результаті погрози силою або її застосування. Ніякі територіальні придбання, що є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними» [16, с. 246]. Проте, на практиці, зовнішня політика Російської Федерації іде у розріз із позиціями дослідників щодо конституційно-правових та міжнародно-правових гарантій територіальної цілісності інших держав. Ці гарантії забезпечуються у першу чергу неприпустимістю сецесії – відокремлення територіального утворення зі складу держави.

У той же час юридична припустимість сецесії не означає права на сецесію конкретних суб'єктів. На рівні політичних диспутів часто ототожнюють припустимість сецесії і право виходу із складу держави конкретного суб'єкта. Припустимість сецесії означає надання населенню територіального утворення можливості ініціювати питання про відокремлення, вимагати його розгляду компетентними органами, використовувати законні засоби для досягнення бажаного правового результату. Право на сецесію конкретного суб'єкта означає дозвіл на односторонній вихід зі складу держави [17, с. 47].

Визнання права на сецесію у значенні відокремлення частини держави деформує уявлення про її суверенну природу. Але історія і сучасна практика свідчить про можливість сецесії. Конституції сучасних держав допускають таку можливість [18, с. 7]. Законодавчо допускається можливість виходу провінції зі складу Канади. 1998 року Верховний суд Канади визнав таким, що суперечить Конституції лише односторонній вихід із складу конфедерації (Конституція такої можливості не передбачає) і зазначив про необхідність проходження процедури прийняття конституційної поправки, тобто отриманні згоди федерального парламенту і легіслатур двох третин провінцій. Така правова позиція знайшла своє відображення в Акті «Про реалізацію вимог ясності, викладеного Верховним судом Канади у зв'язку зі справою про суверенітет Квебека» від 29 червня 2000 року. У конституційному законодавстві може бути передбачене право територіального утворення ініціювати питання про вихід за умови, якщо такий вихід супроводжується позитивними рішеннями, котрі прийняті від імені інших територіальних утворень і держави в цілому. Такий підхід також не можна назвати широко вживаним. Прикладом його є п. «д» ст.49 Конституції РСФСР 1918 року, де допускалося «визнання виходу зі складу РФ окремих її частин» Всеросійським З'їздом Рад і ВЦВК Рад. Для України принцип територіальної цілісності набув сакрального значення. Ця обставина викликає схвалення на фоні загроз існуванню цілісної держави. Тому сецесію як механізм правового регулювання можна розглядати за двома підходами: як юридичний факт, що викликає зміни територіальної сфери впливу та зупинення дій

багатьох джерел права і правовідносин (відносини громадянства, відносини з приводу реалізації права власності), а також виникнення нових правовідносин; як правовий результат, умовою отримання якого є зміна правового статусу всіх суб'єктів і правового режиму об'єктів, що викликане втратою держави суверенітету над частиною своєї території. Тому погоджуємось із О. В. Стоговою у тому, що уявлення про відокремлення територіальної спільноти від держави відповідно до другого підходу може слугувати певною гарантією збереження територіальної єдності [17, с. 47–49].

Висновки. Таким чином, конституційно-правові особливості забезпечення територіальної цілісності України є невід'ємною частиною правового механізму забезпечення територіальної цілісності держави. Даний механізм складається із конституційно-правових гарантій єдності, цілісності та недоторканості території України, а також легітимного конституційно урегульованого порядку змін державного кордону. Забезпечення територіальної цілісності України здійснюється також Кримінальним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами. Зважаючи на це, необхідно визнати, що територіальна цілісність України останнім часом стала політичною і міжнародно-правовою проблемою. Політичною ця проблема постає у контексті здійснення територіальних зазіхань та інспірації сепаратистського руху на здійснення сецесії українських територій Російською Федерацією. Міжнародно-правовою проблема територіальної цілісності стала за умов невизнання окремими країнами світу анексії Криму та сепаратистських заходів у Донецькій та Луганській областях із засудженням участі російських військових формувань у збройному протистоянні на південному сході України. Наразі напрямами забезпечення цивілізованого, дієвого вирішення проблеми забезпечення територіальної цілісності України повинні стати заходи міжнародно-правового характеру. Зокрема, внесення змін у Статут ООН щодо скасування однастайності прийняття рішень Радою безпеки ООН надасть можливість прийняти рішення цій організації про уведення миротворчих контингентів ООН у зону конфлікту в Україні. Подібні рішення може ініціювати Генеральна Асамблея ООН, що є перспективою подальших досліджень міжнародно-правових механізмів забезпечення конституційних засад територіальної цілісності України зокрема, так і в світовому масштабі в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. – Офіц. вид. – К. : Преса України, 1996. – 80 с.
2. Лісничук О. «Територіальна цілісність» у дискурсі національних інтересів України / О. Лісничук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44 (під серія «Курасівські читання»). – С. 65–72.
3. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст. 110 КК) / М. А. Рубашенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – Випуск 26. – 2014. – С. 223–226.
4. Цимбрівський Т. С. Принцип територіальної цілісності в реаліях ХХІст. / Т. С. Цимбрівський // Наука і вища освіта: Збірник тез наукових доповідей за матеріалами XV Міжнародної наукової конференції молодих науковців, м. Запоріжжя, 17–18 травня 2007р. – С. 274–275.
5. Умнова И. А. Конституционные основы современного российского федерализма: учебно-практическое пособие. / И. А. Умнова. – М.: Дело, 1998. – С. 107–108.

6. Федерация в зарубежных странах // под ред. Ковачева Д. А. – М.: Юридическая литература, 1993. – 376 с.
7. Конституционное право. Энциклопедический словарь // под ред. Червонюка В. И. – М. : Юридическая литература, 2002. – 432 с.
8. Цимбрівський Т. С. Нормативний зміст принципу непорушності кордонів / Т. С. Цимбрівський // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: Збірник тез наукових доповідей за матеріалами Шміжнародної науково-практичної конференції, м. Луцьк, 23–24 березня 2007р. – С. 58–59.
9. Алямкін Р. В. Міжнародні територіальні спори: поняття та класифікація / Р. В. Алямкін // Вісник Ужгородського національного університету. – Серія право. – 2010. – Випуск 13 (частина 1). – С. 9–12.
10. Остроухов Н. В. О понятии «территориальная целостность государств» как основном объекте преступлений, посягающих на безопасность государства / Н. В. Остроухов // Международное уголовное право и международная юстиция. – М. : Юрист, 2010. – № 1. – С. 3–6.
11. Кутафин О. Е. Избранные труды: в 7 томах. Том 4. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации : монография / О. Е. Кутафин. – Москва : Проспект, 2011. – 400 с.
12. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст. 110 КК) / М. А. Рубашенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – Випуск 26. – 2014. – С. 223–226.
13. Мамонтов І. О. Правові особливості «Харківських угод» від 21квітня 2010 року / І. О. Мамонтов // Закарпатські правові читання. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (25–27 квітня 2014 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; за заг. ред. В. І. Смоланки, М. В. Онішука, Я. В. Лазура, О. Я. Рогача, І. М. Полюжина. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла». 2014. – Т. 1. – С. 284–287.
14. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_010.
15. Алямкін Р. В. Сила права vs. право сили: територіальна цілісність держав у сучасному світі / Р. В. Алямкін // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 4. – С. 96–99.
16. Остроухов Н. В. Территориальная целостность государств и ее обеспечение: теоретико-правовые и международно-правовые измерения / Н. В. Остроухов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Юридические науки. – Москва, 2013. – № 3. – С. 244–254.
17. Стогова О. В. Сецесія територіальних утворень / О. В. Стогова // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна «Питання політологія». – 2014. – №1111. – С. 46–52.
18. Лексин И. В. Сецессия территориальных образований: правовые риски и механизмы защиты / И. В. Лексин // Государство и право. – 2012. – № 2. – С. 5–14.